

De economische en fiscale politiek van de graven van Holland in de dertiende eeuw⁵

E.C. DIJKHOF

In de dertiende eeuw hebben zich in het graafschap Holland grote veranderingen voltrokken. De middelen van bestaan rond 1200 waren landbouw, veeteelt en visserij; steden waren er niet of nauwelijks; er was weinig geldcirculatie; handel en nijverheid beperkten zich grotendeels tot lokale produkten; het schrift speelde nog een bescheiden rol⁶. Maar deze, als voornamelijk agrarisch te typeren maatschappij kreeg langzamerhand een geheel nieuwe economische dynamiek. Dit proces komt in de loop van de dertiende eeuw steeds duidelijker uit de bronnen naar voren en lijkt, met name in de tweede helft ervan, in een steeds hogere versnelling te geraken. Er ontstaan steden met stadsrechten en gemeenschappen van burgers; een nijverheid van meer dan lokaal belang bloeit op; de bronnen laten handelsbetrekkingen zien met de omringende gebieden; geld gaat in toenemende mate een rol spelen evenals het schrift. Deze ingrijpende veranderingen zijn door sommige historici enigszins gebagatelliseerd. Men wees op het feit dat Holland ver achterop liep in deze ontwikkelingen ten opzichte van bijvoorbeeld Vlaanderen, Brabant of Engeland; en verder op het trage verloop en het kleinschalige karakter van dit proces⁷. Zo typeert Niermeijer Delft op het moment dat het in 1246 stadsrechten krijgt, als een groot boerendorp⁸. Een dergelijke observatie is op zich misschien wel juist. Natuurlijk laat de situatie hier zich nauwelijks vergelijken met die in Vlaanderen, laat staan met die in Noord-Italië. Maar dit laat het belang van deze eerste ontwikkeling in het graafschap Holland onverlet.

In bijna iedere verhandeling over deze economische opbloei wordt de rol van de landsheren, de opeenvolgende graven van Holland, benadrukt. Volgens Jansen in de nieuwe *Algemene geschiedenis der Nederlanden* voerden deze graven sedert de tweede helft van de twaalfde eeuw een welbewuste politiek ter stimulering van dit proces⁹. Aan de hand van modern oorkondenonderzoek wil ik hier nagaan of de graven

5 Deze lezing is voor een belangrijk deel gebaseerd op nog niet voltooid en niet gepubliceerd onderzoek. De hier gepresenteerde resultaten dragen dan ook een voorlopig karakter. De annotatie is om die reden beperkt gehouden. Te zijner tijd hoop ik op dit onderwerp uitgebreider terug te komen.

6 H. P. H. Jansen, 'Holland's advance', *Acta historiae Neerlandicae. Studies on the history of the Netherlands*, X (1978) 4; H. P. H. Jansen, 'Handel en nijverheid 1000-1300' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (15 dln.; Haarlem, 1977-1983) II, 181-186.

7 J. F. Niermeyer, *De wording van onze volkshuishouding. Hoofdpijnen uit de economische geschiedenis der noordelijke Nederlanden in de middeleeuwen* (Den Haag, 1946) 50-51; H. P. H. Jansen, 'Holland's advance', 8-9; F. W. N. Hugenholtz, 'Een vorst als Floris' in: E. H. P. Cordfunke, e. a., ed., *Floris V. Leven, wonen en werken in Holland aan het einde van de dertiende eeuw* (Den Haag, 1979) 7-8.

8 J. F. Niermeyer, *Delft en Delfland, hun oorsprong en vroegste geschiedenis* (Leiden, 1944) 62-64.

9 Jansen, 'Handel en nijverheid', 184-186; in H. P. H. Jansen, 'Een economisch contrast in de Nederlanden. Noord en Zuid in de twaalfde eeuw', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, XCVIII (1983) 17-18 wijst de auteur ook op een ander aspect, namelijk de ontwikkelingen in de scheepsbouw aan het einde van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw.

van Holland werkelijk een dergelijke belangrijke rol hebben gespeeld. Ik zal mij hierbij beperken tot de regeringsperiode van één graaf, Floris V, zo goed als de gehele tweede helft van de dertiende eeuw omvattend, juist het tijdperk waarin in Holland het nieuwe economische elan steeds duidelijker naar voren komt.

Van de graven van het Hollandse gravenhuis is Floris V ongetwijfeld de bekendste. Zijn bijna spreekwoordelijke populariteit bij het 'gewone' volk en zijn gewelddadige dood hebben blijvend tot de verbeelding gesproken¹⁰. Zijn lange regering — 1256-1296, veertig jaar wanneer wij zijn periode van minderjarigheid meetellen — en de zoeven aangestipte ontwikkelingen binnen het graafschap die Holland juist tijdens zijn leven eindelijk lijken op te stoten in de vaart der volkeren, hebben hieraan in belangrijke mate bijgedragen.

De rol van deze graaf bij de economische opbloei van Holland in de tweede helft van de dertiende eeuw heeft historici in hoge mate uitgenodigd tot het geven van een eigen visie en het leggen van eigen accenten en verbanden. Desondanks lijkt er toch een zekere mate van consensus over te bestaan. Zo benadrukken de meeste auteurs de grote bevoordeling van de stad Dordrecht, het centrum van het grafelijke tollensysteem. Zij leggen hiermee een verband tussen de economische ontwikkelingen en de grafelijke inkomsten. Wij lezen deze samenhang bij Niermeyer 11, Van de Kieft¹², Jensma¹³, Alberts en Jansen¹⁴ en ook bij Hugenholtz¹⁵, om de belangrijkste vertegenwoordigers te noemen¹⁶. De overwegingen die de landsheer hierbij zouden hebben geleid, verschillen volgens deze zelfde auteurs daarentegen hemelsbreed. Zo zouden volgens sommige historici — Alberts en Jansen hebben dit het duidelijkst verwoord¹⁷ — graaf Floris V en zijn raad ten volle hebben beseft dat er een directe relatie bestond tussen de vergroting van de welvaart van de bevolking, met name die van de steden, en de macht en rijkdom van de grafelijkheid. Verlening van tolvrijdom betekende dan wel vermindering van inkomsten op dat moment, maar juist meer ontvangsten op de langere termijn. Een beeld van de graaf als een visionair politicus. Volgens anderen daarentegen, Hugenholtz is hiervan de prominentste vertegenwoordiger¹⁸, was dit besef nog nauwelijks doorgedrongen. De graaf voerde volgens hem geen economische

10 Vgl. F. W. N. Hugenholtz, *Floris V* (Bussum, 1966) 103-115.

11 Niermeyer, *De wording van onze volkshuishouding*, 51-53.

12 C. van de Kieft, 'De stedelijke autonomie in het graafschap Holland gedurende de middeleeuwen', *Holland. Regionaal-historisch lijdscrift*, I (1969) 101-102, en C. van de Kieft, 'Les comtes de Hollande et les villes de la principauté au XIIIe siècle', *Revue de l'Université de Bruxelles*, nouvelle série XXII (1970) 482-483, 486.

13 Th. E. Jensma, 'Dordrecht autonoom... maar gebonden', *Holland. Regionaal-historisch lijdscrift*, I (1969) 105-115.

14 W. J. Alberts en H. P. H. Jansen, m. m. v. J. F. Niermeyer, *Welvaart in wording. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland van de vroegste tijden tot het einde van de middeleeuwen* (2e dr.; Den Haag, 1977) 276-277, alsook Jansen, 'Holland's advance', 9.

15 Hugenholtz, 'Een vorst als Floris', 14-15.

16 Het vele onderzoek dat dit onderwerp geheel of gedeeltelijk bestrijkt, blijft hier vooralsnog buiten beschouwing.

17 Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, 276.

18 Hugenholtz, 'Een vorst als Floris', 14-16.

politiek, maar een fiscale, bijna geheel gericht op zijn eigen inkomsten. De graaf voorzag immers niet alle steden gelijkelijk van belangrijke voorrechten, maar koos, welbewust, voor een eenzijdige bevoordeling en stimulering van Dordrecht. Zijn doel hierbij was om op deze wijze zijn inkomsten uit zijn tollens langs de grote rivieren, waarvan Dordrecht, zoals gezegd, het middelpunt vormde, structureel te verhogen. Hugenholtz schetst een beeld van wat ik de 'berekennende' graaf zou willen noemen.

Ten aanzien van de doelbewustheid van de grafelijke maatregelen zien wij ook grote verschillen van mening tussen de diverse onderzoekers. Alberts en Jansen spreken van het doelbewust ten uitvoer leggen van de grafelijke politiek¹⁹. De voorzichtige Niermeyer noemt het niet meer dan 'een bepaald beleid'²⁰, terwijl met name Jensma de lokale ontwikkelingen benadrukt²¹. Toch wordt ondanks alle verschillen van opvatting bij deze auteurs het initiatief voor het grootste deel bij de graaf gelegd. Floris V handelde telkens geheel of voor een belangrijk deel uit eigen beweging.

Voor een nadere bestudering van een eventuele grafelijke economische en fiscale politiek zijn wij zo goed als geheel aangewezen op het voorhanden oorkondenmateriaal. De onderwerpen die in deze oorkonden zijn vervat, zijn zeer uiteenlopend. Zo treffen wij grafelijke privileges aan ten gunste van de handel: de graaf bood bepaalde bevolkingsgroepen speciale bescherming, stelde hen vrij van de betaling van tolgeden, of verleende hun marktrechten. Andere grafelijke oorkonden bevatten maatregelen ter bevordering van de lakennijverheid, uitspraken in geschillen of toestemming tot het heffen van accijnzen, om slechts een beperkte greep uit dit soort stukken te doen. Van de 510 oorkonden die op de naam van graaf Floris V zijn uitgevaardigd, betreffen zo'n 110 stuks, ruim 21 procent, zulk soort zaken²².

De begunstigden zijn kloosters, plattelandsgemeenschappen, steden en steden in wording. De meeste liggen binnen het graafschap, enkele daarbuiten. Van de oorkonden met een economische strekking was iets meer dan 63 procent bestemd voor often voordele van stedelijke gemeenschappen binnen Holland²³. Juist deze stedelijke of pre-stedelijke kernen, zo blijkt hieruit, waren de centra van de nieuwe economische dynamiek. Van alle oorkonden ongeacht hun inhoud werd ruim 20 procent ten gunste van deze stedelingen uitgevaardigd. Wij mogen vaststellen dat de aandacht van de graaf voor hen in het algemeen groot was, zeker wanneer wij hun beperkte aantal in aanmerking nemen. De Boer schatte recentelijk het deel van de bevolking van het

19 Alberts en Jansen, *Welvaart in wording*, 276.

20 J. F. Niermeyer, 'Het sticht Utrecht en het graafschap Holland in de dertiende eeuw' in: *Algemene geschiedenis der Nederlanden* (12 dln.; Utrecht etc., 1949-1958) II, 291.

21 Jensma, 'Dordrecht autonoom', 114. Nog meer nadruk op de Dordtse autonomie legt N. Sanderson, 'Politieke en sociaal-economische aspecten' in: L. M. VerLoren van Themaat, ed., *Oude Dordtse lijfrenten* (Amsterdam, 1983) 34-35.

22 Men zij er zich van bewust dat het indelen van oorkonden op basis van hun inhoud een sterk interpretatief karakter heeft. Het hier gegeven aantal en percentage is dan ook discutabel; het maakt geen aanspraak op exactheid, maar geeft veeleer een richting aan.

23 Oorkonden bestemd voor buitenlandse handelaren die duidelijk waren gericht op het stimuleren van de handel met de Hollandse steden (vgl. bv. Kruisheer, *OHZ*, III, no. 1801), zijn ook tot deze groep gerekend.

graafschap Holland dat circa 1300 in steden woonachtig was, op nog geen 13 procent²⁴.

Het hier in het kort genoemde bronnenmateriaal is voor een belangrijk deel hetzelfde als waarop de voorgaande onderzoekers zich hebben gebaseerd. Natuurlijk, er staan ons thans meer stukken ter beschikking dan aan het begin van deze eeuw. En, wat misschien even belangrijk is, het materiaal is in de loop der jaren beter toegankelijk geworden. Maar we moeten dit verschil ook niet overdrijven: het is immers veelal steeds eenzelfde, beperkte groep oorkonden waarnaar in dit verband wordt verwezen. Belangrijke nieuwe vondsten op dit gebied hebben de tussenliggende jaren niet opgeleverd.

De laatste decennia hebben daarentegen wel belangrijke gegevens omtrent de totstandkoming van deze oorkonden voortgebracht²⁵. Het is bij oorkonden nooit op voorhand zeker dat zij zijn vervaardigd door het personeel van degene op wiens naam de stukken zijn uitgevaardigd. In vele gevallen blijkt de begunstigde partij de tekst te hebben opgesteld en in het net geschreven. Soms heeft zelfs een derde instantie die geen enkel materieel belang bij de uitvaardiging had, de vervaardiging ter hand genomen. De methode van handschriftvergelijking stelt ons in staat in een aantal gevallen te achterhalen in welke omgeving een oorkonde in het net is geschreven. De bestudering van de bewoordingen maakt het vaak ook mogelijk te bepalen waar de tekst van de oorkonde is opgesteld²⁶. Deze kennis voegt een nieuwe dimensie toe aan

24 D. E. H. de Boer, 'Op weg naar volwassenheid'. De ontwikkeling van productie en consumptie in de Hollandse en Zeeuwse steden in de dertiende eeuw' in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw* (Zutphen, 1988) 33.

25 J. G. Kruisheer, *De oorkonden en de kanselarij van de graven van Holland tot 1299* (2 dln.; 's-Gravenhage/Haarlem, 1971); M. Gysseling, ed., *Corpus van middelnederlandse teksten (tot en met het jaar 1300)*, reeks I, *ambtelijke bescheiden* (hierna CMT, 9 dln., 's-Gravenhage, 1977) met informatie over het ontstaan in de kopnoten; J. G. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Zeeuwse stadrecht-oorkonden' in: *Ad fontes. Opstellen aangeboden aan prof. dr. C. van de Kieft ter gelegenheid van zijn afscheid als hoogleraar in de middeleeuwse geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam* (Amsterdam, 1984) 275-304; J.[G.] Kruisheer, *Het ontstaan van de stadsrecht-oorkonden van Haarlem, Delft en Alkmaar* (Amsterdam etc., 1985); J. G. Kruisheer, 'Het ontstaan van de oudste Leidse stadsrecht-oorkonden (waarschijnlijk eind twaalfde eeuw-1266)' in: J. B. Berns, e. a., ed., *Feestbundel aangeboden aan prof. dr. D.P. Blok ter gelegenheid van zijn 65ste verjaardag en zijn afscheid als hoogleraar in de nederzettingsgeschiedenis in verband met de plaatsnaamkunde aan de Universiteit van Amsterdam* (Hilversum, 1990) 182-203; Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen'; Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden'. In Kruisheer, *OHZ*, III, wordt in de kopnoten naar de resultaten van de twee laatstgenoemde studies reeds regelmatig verwezen.

26 De hierbij gevolgde methode van onderzoek wordt in het kort uiteengezet in het artikel van J. W. J. Burgers hierna; uitgebreider komt deze aan de orde bij Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, 1, 29-30, 76-79 en J.[G.] Kruisheer, 'Kanzleianfertigung, Empfängeranfertigung und Anfertigung durch Dritte. Methodologische Anmerkungen anlässlich einiger neuerer Untersuchungen', *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, XXV (1979) 256-262. De door Prevenier ontwikkelde methode (W. Prevenier, *De oorkonden der graven van Vlaanderen (1191-aanvang 1206)*, I, *Diplomatische inleiding* (Brussel, 1966) 1-7) verdient mijns inziens niet de voorkeur. Het zou te ver voeren hier op deze reeds geruime tijd lopende discussie nader in te gaan; vgl. W. Prevenier, 'De laat-middeleeuwse vorstelijke kanselarijen als exponenten van een modern of archaisch staatsapparaat', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, LXXXVII (1974) 202-210; Kruisheer, 'Kanzleianfertigung', 263-280; Th. de Hemptinne, W. Prevenier en M. Vandermaesen, 'La Chancellerie des comtes de Flandre (12e-14e siècle)' in: *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatik, München 1983* (München, 1984) I, 437-438.

de interpretatie van dergelijke oorkonden. Zij stelt ons beter in staat te beoordelen in welke omgeving het initiatief tot deze gunstverleningen werd genomen.

Een enkel voorbeeld kan verduidelijken wat een dergelijk onderzoek oplevert ten aanzien van in de literatuur regelmatig aangehaalde oorkonden in verband met een door Floris V gevoerde economische politiek. Dit voorbeeld betreft de bemoeienissen van Floris V met de Dordtse lakennijverheid. Op 23 februari 1277 vaardigde de graaf een oorkonde uit waarin hij belangrijke voorrechten — vrijgeleide, tolvrijdom voor tien jaar en vrijdom van heervaart — verleende aan allen die in de lakennijverheid waren bedreven²⁷. Deze oorkonde is altijd beschouwd als uiting van een bewuste politiek van de graaf ter stimulering van deze nijverheid. Baart beschouwde het privilege als bestemd voor het gehele graafschap²⁸. De Boer sprak in dit verband van een grafelijke omscholings- en immigratiepolitiek en benadrukte dat de graaf hiervoor zelfs bereid was af te zien van een belangrijke dienst aan hem, de heervaart, de dienst in het grafelijk leger²⁹. Deze oorkonde is in de vorm van een afschrift in het Dordtse archief tot ons gekomen. De bewoordingen laten zien dat de tekst is geredigeerd door een Dordtse stadsklerk³⁰. Bovendien is het stuk naar Dordtse wijze gedateerd³¹. Het privilege was dus niet voor het gehele graafschap, maar specifiek voor Dordrecht bestemd. Reeds eerder, op 4 juli 1276, had het Dordtse stadsbestuur een privilege ter stimulering en vestiging van een lakennijverheid ter plaatse uitgevaardigd, waarin het nieuwe wolwerkers ook al de vrijdom van heervaart voor tien jaar had toegezegd³². Het grafelijk privilege uit 1277 was in zoverre dus niets anders dan een bevestiging van hetgeen de Dordtse magistraat reeds had beloofd. Graaf Floris kon een dergelijk voorrecht ook helemaal niet verlenen. Volgens de keur, zoals zijn vader rooms-koning Willem die aan de burgers had verleend, beperkte zich het aandeel van de stad bij een grafelijke heervaart tot een kogge met volk³³. Het was natuurlijk niet aan de graaf, maar aan de burgers zelf om bepaalde groepen nieuwe poorters hiervan vrij te stellen³⁴. De reden waarom de Dordtenaren deze gunst toch in een grafelijk privilege verwoord wensten te zien, zal slechts hebben gelegen in het feit dat dit op de aan te trekken vreemdelingen meer indruk zal hebben gemaakt. Het initiatief in deze lag dus geheel niet bij de graaf, maar bij de Dordtenaren.

Dit voorbeeld staat niet op zich. Over de volle breedte van het voorhanden materiaal blijkt dat dit soort oorkonden geheel of gedeeltelijk door de begunstigden, vaak de burgers van een stad, zijn vervaardigd. Deze gang van zaken blijft ook nog waarneem-

27 Kruisheer, *OHZ*, III, no. 1767.

28 J. M. Baart, 'De materiële stadskultuur' in: *De Hollandse stad in de dertiende eeuw*, 104-105.

29 De Boer, 'Op weg naar volwassenheid', 39.

30 Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht, diktaatgroep van hand DoB.

31 Dit is de kerst- of jaardagstijl; zie Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht. Op dat moment is in de rest van het graafschap het gebruik van de paasstijl overheersend; zie Kruisheer, *OHZ*, III, xii-xv.

32 Kruisheer, *OHZ*, III, no. 1740.

33 Kruisheer, *OHZ*, II, no. 910, artikel 1.

34 Vgl. de post in de stadsrekening over het boekjaar 1285-1286: 'Item xvij sol. van teringhe in sheren Tielemans doe men coes die lüde terhereuard' (Gysseling, *CMT*, 1-2, no. 702, p. 1164).

baar wanneer de graaf is gaan beschikken over een eigen kanselarij, een instelling speciaal belast met het vervaardigen van oorkonden op zijn naam³⁵. Door het bestaan van dit *scriptorium* zullen zijn onderdanen minder snel de behoefte hebben gevoeld de door hen gewenste gunsten zelf te formuleren en aan het perkament toe te vertrouwen uit onzekerheid of dit wel ter plekke bij de graaf kon geschieden³⁶. Wij zien dan ook dat van het totaal op naam van de graaf uitgevaardigde oorkonden nog slechts zo'n zestien procent door toedoen van de begunstigden is vervaardigd, terwijl circa 76 procent aantoonbaar in de grafelijke kanselarij tot stand is gekomen³⁷. Maar bij de opkomende centra van handel en nijverheid, de steden, blijkt de drang tot het zelf vervaardigen groter: 30 procent van de aan stedelijke gemeenschappen verleende grafelijke privileges is door de burgers zelf tot stand gebracht³⁸. Nu zou men kunnen tegenwerpen dat de vervaardiging door de begunstigde nog niet automatisch betekent dat deze ook als de geestelijk auteur, als de initiatiefnemer van de begunstiging mag worden aangemerkt. Het grote aandeel van de steden bij de redactie en het netschrift van de aan hen verleende gunsten is evenwel een goede grond om aan te nemen dat dit vaak het geval zal zijn geweest³⁹. *Destinataris*vervaardigingen door de steden, zo

35 Vanaf 9 maart 1268 is een kanselarij in de omgeving van deze graaf aantoonbaar; tot 1280 blijkt hierin nog slechts één *notarius* werkzaam, meester Hendrik Allardsz. van Middelburg, daarna telt de kanselarij telkens twee of drie leden; zie Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, 183-185.

36 Tussen 1190, het begin van de regering van graaf Dirk VII, en het meerderjarig worden van graaf Floris V in 1266, een tijdvak waarin slechts gedurende korte perioden een grafelijke kanselarij functioneerde (vgl. Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, 1,179-183), kan van slechts 21 procent van de oorkonden het ontstaan in de omgeving van de grafelijkheid worden vastgesteld; bij 23 procent van de stukken blijkt de *destinataris* voor de vervaardiging geheel of gedeeltelijk te hebben zorg gedragen; van 56 procent kon niets omtrent de totstandkoming worden achterhaald.

37 Van de 510 oorkonden op naam van graaf Floris V laten wij hier de 80 *deperdila* buiten beschouwing. Van de resterende 430 oorkonden is een deel van de in afschrift overgeleverde stukken nog niet op basis van de meest recente gegevens opnieuw onderzocht. Hierdoor is van 133 oorkonden (31%) vooraansnog de herkomst van het dictaat onbekend. Baseren wij ons alleen op de voorhanden originelen (176 stuks) — hiervan is zowel het handschrift als het dictaat bestudeerd — dan blijkt dat 133 oorkonden aantoonbaar in de grafelijke kanselarij zijn vervaardigd, 28 stuks geheel of gedeeltelijk erbuiten, terwijl van 15 oorkonden de omgeving van ontstaan niet kan worden achterhaald (de hier in de tekst gegeven verhouding). Hierbij kan worden opgemerkt dat de voorlopige resultaten van de bestudering van alle 430 in origineel of in afschrift voorhanden oorkonden in dezelfde richting wijst: 240 privileges (56%) zijn aantoonbaar in de grafelijke kanselarij vervaardigd, 57 stuks (13%) erbuiten. Deze gegevens berusten op de onderzoeken van Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden'.

38 Van de 61 originele oorkonden op naam van graaf Floris V bestemd voor de steden binnen het graafschap werden er 18 (30%) geheel of gedeeltelijk door een stedelijk *notarius* vervaardigd, 39 (64%) in de grafelijke kanselarij, van 4 stuks (6%) valt niets te achterhalen.

39 Van de 47 oorkonden bestemd voor geestelijke destinatarissen zijn er 38 (81%) in de grafelijke kanselarij en 5 (11%) daar buiten tot stand gekomen, terwijl van 4 oorkonden (8%) de omgeving van ontstaan vooraansnog niet kan worden achterhaald; van de resterende 68 oorkonden bestemd voor andere begunstigden dan steden en kloosters zijn er 56 (82%) in de grafelijke kanselarij vervaardigd, vijf stuks (7%) door andere *notarii*, terwijl van zeven (11%) niets omtrent de omgeving van ontstaan valt te achterhalen. Men vergelijke de in de vorige noot gegeven verdeling van oorkonden bestemd voor de steden. Het bijzonder grote aandeel van de steden bij de vervaardiging van grafelijke oorkonden blijkt ook uit het feit dat van de 10 originelen bestemd voor niet-stedelijke begunstigden die buiten de grafelijke kanselarij werden vervaardigd, er vier in een stedelijke secretarie, namelijk die van Dordrecht, tot stand

mogen wij aannemen, zijn in vele gevallen uitingen van door de burgers zelf genomen initiatieven ter verkrijging van grafelijke gunsten.

Wij zien het stedelijk aandeel in het vervaardigen van grafelijke oorkonden het sterkst in Dordrecht. Van de 31 grafelijke privileges⁴⁰ zijn er 15, bijna de helft, door stedelijk personeel vervaardigd, 14 stuks ontstonden in de grafelijke kanselarij, van twee valt de omgeving van ontstaan niet te achterhalen.

Binnen het graafschap Holland is het stedelijk leven in Dordrecht het vroegst tot ontplooiing gekomen. Recent archeologisch onderzoek heeft de vroege ontwikkeling ter plaatse aangetoond⁴¹. Ook institutioneel loopt Dordrecht voorop. De gemeenschap van burgers aldaar bezit al in 1220 een eigen bestuursorgaan, een raad, veel eerder dan elders in Holland⁴². Terzelfder tijd voert de burgerij reeds een eigen zegel⁴³. In de loop van de dertiende eeuw blijft deze voorsprong gehandhaafd. Wij kunnen wijzen op de vele handelscontacten met steden als Brugge en Hamburg, op het vroege gebruik van lijfrentenverkoop als financieringsmiddel⁴⁴, op de steeds verdere uitbreiding van de stad die vanaf het derde kwart van de dertiende eeuw door de stedelijke overheid wordt geleid⁴⁵. Daarnaast blijkt het proces van verschriftelijking hier het verst te zijn voortgeschreden. Er bestaat een stadssecretarie die steeds meer volgens bepaalde vaste richtlijnen te werk gaat⁴⁶. Reeds in de jaren tachtig en negentig beschikt een belangrijke handelaar aldaar over eigen scribenten⁴⁷. Schrijvers in dienst van de stad

kwamen. Met andere woorden: van de 28 originelen die buiten de kanselarij werden opgesteld en in het net geschreven, waren bij 22 stuks stedelijke *notarii* betrokken, terwijl slechts zes stuks door andere niet-grafelijke klerken tot stand werden gebracht. Betrekken wij de nog niet geheel onderzochte oorkonden in afschrift hierbij, dan zien wij een nagenoeg gelijke verdeling: van 57 oorkonden die aantoonbaar buiten de grafelijke kanselarij tot stand kwamen, werden 34 stuks vervaardigd door stedelijke klerken en 23 door andere begunstigen. Indien de vervaardiging voornamelijk afhankelijk zou zijn geweest van het al dan niet voorhanden zijn van een grafelijk of niet-grafelijk *notarius*, dan zou een dergelijke verdeling niet goed denkbaar zijn. Die verdeling kan alleen worden verklaard door te veronderstellen dat de steden veelal het initiatief tot de begunstiging namen.

40 Dit aantal betreft slechts de grafelijke oorkonden waarin de burgers gunsten werden verleend. De vijftien verzoeken van de graaf aan de Dordtenaren zijn schuldbekentenissen als borg mee te zegelen (zie hierna), zijn hierin niet meegerekend.

41 W. A. van Es, ed., *Archeologie in Nederland. De rijkdom van het bodemarchief* (Amsterdam, 1988) 178-179.

42 Reeds genoemd in de stadskeur uit 1220; Koch, *OHZ*, I, nr 406. Vgl. P. H. D. Leupen, 'De rol van de graaf bij de opkomst van de Hollandse en Zeeuwse stad in de dertiende eeuw' in: P. Bange en P. M. J. C. de Kort, ed., *Die fonteyn der ewiger wijsheit. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A. G. Weiler ter gelegenheid van zijn 25-jarig jubileum als hoogleraar in de algemene en vaderlandse geschiedenis van de middeleeuwen aan de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Nijmegen, 1989) 105-106.

43 Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht.

44 Een optekening van in Brugge verschuldigde lijfrenten is Gemeentearchief Dordrecht, stadsarchief, nr. 488 (onvolledig uitgegeven in VerLoren van Themaat, *Oude Dordtse lijfrenten*, bijlage I, no. 1). Op basis van het schrift te dateren op ca. 1293-1294; zie Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', hand Dordrecht F.

45 H. Sarphatij, ed., *Verborgene steden. Stadsarcheologie in Nederland* (Amsterdam, 1990) 105-106.

46 Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht.

47 Het betreft twee schrijvers in dienst van de gebroeders Dusing; zie Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', handen Dordrecht E en H, en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht, handen DoK en DoL.

vervaardigen oorkonden op naam van en bestemd voor personen van buiten de stad, waaronder grafelijke gunstverleningen voor de inwoners van Pendrecht en voor Jan Persijn en een drietal schuldbekentenissen van de graaf, zoals die voor de Utrechenaar Lambrecht de Vries⁴⁸. Zelfs enkele verzoeken van de graaf aan de burgers zijn schuldbekentenissen als borg mee te zegelen — stukken op grafelijk initiatief en daarom naar men zou verwachten in de grafelijke kanselarij vervaardigd — zijn in Dordrecht tot stand gekomen⁴⁹. De politieke aspiraties van de burgerij blijken ook al vroeg. In het machtsvacuüm aan het einde van de minderjarigheid van Floris V in het voorjaar van 1266 treedt het Dordtse stadsbestuur samen met de schout en de baljuw van Zuidholland op als een soort regentschapsraad tegen het ontduiken van grafelijke tollens⁵⁰.

Minder ver ontwikkelde steden in het graafschap, zoals Delft of Haarlem, blijken niet alleen minder grafelijke privileges te ontvangen, maar ook een kleiner aandeel in de vervaardiging van die oorkonden voor hun rekening te nemen⁵¹. Duidelijk blijkt hieruit de relatie tussen de opkomst van de steden als centra van handel en nijverheid en hun aandeel in het vervaardigen van voor hen bestemde grafelijke privileges. De gang van zaken in Dordrecht laat in vergelijking met die in de andere steden zien dat hoe vroeger

48 Zie omtrent het ontstaan van de oorkonde d. d. 1 mei 1290 voor de inwoners van Pendrecht: Gysseling, *CMT*, 1-2, no. 923, Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 35 en 86-87 (hand o), Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', hand Dordrecht B, en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (hand en dictaatgroep DoB); voor die voor Jan Persijn d. d. 25 juni 1290 (L. Ph. C. van den Bergh, ed., *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, uitgegeven van wege de Koninklijke Akademie van wetenschappen. Eerste afdeling, tot het einde van het Hollandsche Huis (hiema Van den Bergh, *OHZ*; 2 din.; Amsterdam/'s-Gravenhage, 1866-1873) II, no. 730) Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 86-87 (dictaat van hand o), en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (dictaatgroep DoB); voor de drie grafelijke schuldbrieven d. d. 4 maart 1290 (J. L. van Dalen, ed., 'Oorkonden en regesten betreffende de stad Dordrecht en hare naaste omgeving tijdens het grafelijke huis van Holland, 1006-1299', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht)*, XXXIII (1912), no. 118), d. d. 6 april 1291 (Van den Bergh, *OHZ*, II, no. 817) en van 22 april 1292 (Van Dalen, 'Oorkonden en regesten Dordrecht', no. 127); Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 35-36 en 87 (hand q); Gysseling, *CMT*, 1-3, de kopnoot bij no. 1009, Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', hand Dordrecht F, en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (hand DoD).

49 Van deze vijftien oorkonden zijn er twee in Dordrecht vervaardigd: d. d. 18 juli 1282 (Van Dalen, 'Oorkonden en regesten Dordrecht', no. 62), identificatie Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, 1,35 en 86-87 (hand o), Burgers, 'Paleografie documentaire bronnen', hand Dordrecht B, Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (hand DoB), en d. d. 22 december 1293 (Van Dalen, 'Oorkonden Dordrecht', no. 142), identificatie Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 87 (dictaatgroep van hand q), en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (dictaatgroep DoD).

50 Kruisheer, *OHZ*, III, no. 1408; vgl Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 9.

51 De burgers van Delft ontvingen 12 oorkonden, waarvan één slechts bekend is uit een vermelding; van de resterende 11 stukken blijft één oorkonde ongeïdentificeerd, zijn er zeven aantoonbaar in de grafelijke kanselarij tot stand gekomen en twee vervaardigd door een stedelijk *notarius*, terwijl van de oorkonde van 30 november 1268 het ontwerp, dat via het stadsarchief tot ons is gekomen, is gemaakt door een Delfts dictator, maar het netschrift door een kanselarijkracht, die tevens de *corroboratio* en de datumregel redigeerde; zie Kruisheer, *OHZ*, III no. 1488 en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Delft; wij komen over deze oorkonde aanstonds nog te spreken. Voor de stad Haarlem zijn vijf oorkonden bekend; één hiervan is een *deperditum*, twee stukken zijn vervaardigd in de grafelijke kanselarij, de vijfde is van een onbekende hand; inhoud en redactie van laatstgenoemde oorkonde wijzen evenwel sterk op ontstaan in Haarlem.

deze economische en ook institutionele ontwikkeling inzet en hoe sterker deze is, des te groter het aandeel van die burgers is bij het vervaardigen van dit soort oorkonden. De gunstverleningen aan de steden, met name aan Dordrecht, kunnen in dit licht bezien nauwelijks als de tenuitvoerlegging van een bewuste grafelijke economische politiek worden geduid. De veelvuldige gunstverleningen aan de Hollandse steden kwamen veeleer voort uit de initiatieven die de burgers zelf ontplooiden. Hoe verder in hun ontwikkeling des te meer behoeften er bij hen zijn opgekomen, zijn geformuleerd, in netschrift gebracht en aan hun landsheer voorgelegd.

Heeft dan niet de graaf, zo kunnen wij ons afvragen, de relatie gezien tussen de steeds verder groeiende handelsactiviteiten te Dordrecht en de toename van zijn inkomsten uit zijn daaromheen liggende tollén? En zal hij daarom niet de door de Dordtenaren naar voren gebrachte wensen en verlangens in dat besef eerder hebben gehonoreerd dan die van de andere steden in het graafschap? Was er dan toch niet een, uit de omstandigheden geboren, fiscale politiek?

Dat bij graaf Floris V en zijn raadgevers het besef geheel of gedeeltelijk is doorgedrongen dat de belangen van Dordrecht in hoge mate parallel liepen met die van hen zelf, zou ik niet durven ontkennen. Dat er sprake is geweest van een bewuste, fiscale politiek wens ik te betwijfelen. Er is naar mijn mening een andere, meer directe relatie te leggen tussen de gunstverleningen aan Dordrecht en de inkomsten van de graaf. Dordrecht speelde namelijk voor Floris V veel meer dan de andere steden een rol bij het verkrijgen van leningen en andere financiële transacties. Tegenover de twee keer dat Haarlem borg staat voor de grafelijke financiële verrichtingen, kennen wij vijftien van dergelijke oorkonden waarin Dordrecht die rol speelde. Dat het zich borg stellen niet een handeling zonder consequenties was, blijkt uit het feit dat een aantal van deze grafelijke schuldbekentenissen in het Dordtse stadsarchief wordt aangetroffen⁵². Zij moeten daar zijn terecht gekomen omdat Dordrecht de uitstaande schuld voor de graaf heeft voldaan of in ieder geval heeft voorgeschoten. Dordrecht, zo blijkt hieruit, was vanaf de jaren tachtig van de dertiende eeuw voor Floris V de belangrijkste borg en waarschijnlijk ook tussenpersoon voor het verkrijgen van het benodigde kapitaal. De stad was ook bereid in een aantal gevallen de terugbetaling van de uitstaande schuld voor haar rekening te nemen. De graaf daarentegen was daarmee nauwelijks in een positie verzoeken van deze stad voor de uitbreiding van haar privileges te weerstaan.

Uit het onderzoek naar het ontstaan van de grafelijke oorkonden hebben wij kunnen vaststellen dat graaf Floris V nauwelijks een economische of fiscale politiek heeft gevoerd. De graaf verleende de gunsten aan zijn ingezetenen niet uit eigen beweging, maar op hun verzoek en aandrang, die in vele gevallen zo ver ging dat zij hun landsheer een kant en klare tekst voorlegden die nog slechts zijn instemming en bezegeling behoefde. Natuurlijk, Floris V kon voorwaarden stellen, de verlening van de gunst door onderhandelingen ophouden of zelfs botweg weigeren. En van dergelijke gebeurtenissen blijkt dan nauwelijks iets in de ons voorhanden bronnen. Slechts

52 De in noot 48 hiervóór genoemde schuldbekentenissen.

uitstel, vermoedelijk als gevolg van onderhandelingen tussen de graaf en zijn onderdanen, valt een enkele keer te bespeuren. Zo dagtekent het door de burgers van Delft opgestelde ontwerp voor de uitbreiding van hun stadsgebied van 4 april 1268, terwijl de door graaf Floris bezegelde oorkonde ruim zes maanden later, op 30 november, het licht zag⁵³. Nog sterker is een voorbeeld uit Dordrecht. Op 3 april 1289 bezegelde de graaf de door stadsclerk Jan opgestelde oorkonde waarin hij schepenen en raden de bevoegdheid verleende tot het instellen van gerechtelijk onderzoek naar misdaden binnen de stad⁵⁴. Blijkens de stadsrekeningen was de klerk reeds in 1284, vijf jaar eerder, om die reden naar de graaf gereisd⁵⁵. De graaf had dus wel degelijk speelruimte. Dit is echter toch heel wat anders dan de in de literatuur gangbare opvatting ten aanzien van een door deze graaf welbewust gevoerde politiek.

53 Zie over het ontstaan van deze oorkonde noot 51.

54 Van den Bergh, *OHZ*, II, no. 669. Identificatie van het dictaat bij Kruisheer, *Oorkonden en kanselarij*, I, 86-87 (hand o), en Dijkhof, 'Oorkondenwezen kloosters en steden', hoofdstuk Dordrecht (dictaatgroep DoB).

55 Gysseling, *CMT*, 1-2, no. 534,781 : 'Item den clerc xvi sol. doe hi voer omme den brief van Daniels ambocht ende vanden quaedien vter porte te doen'.

De tijd van ontstaan van het oudste Goudse stadsrecht en van Gouda als stedelijke nederzetting

J. G. KRUISHEER

Op 19 juli 1272 vaardigde graaf Floris V van Holland en Zeeland ten gunste van de Zeeuwse edelman heer Nikolaas van Kats en de burgers van Gouda een belangrijke oorkonde uit. De tekst ervan is opgenomen in het deel van het *Oorkondenboek* dat zojuist is verschenen⁵⁶. Het is inderdaad een belangrijke oorkonde. Het is de oudste overgeleverde tekst waarin sprake is van de burgers van Gouda, en daarmee van Gouda als stad, als stedelijke nederzetting. Ik geef heel vluchtig de inhoud van het stuk weer. De graaf kent heer Nikolaas het stadsgebied toe, kennelijk als leen, en omschrijft de omvang van dat gebied; — hij geeft de burgers die er wonen vrijstelling van tolbetaling in het gehele graafschap; — hij zegt de burgers die van een geweldmisdrif worden verdacht, zekere bescherming toe tegen aanhouding en beslaglegging op hun eigendommen (tenminste, als de verdachten voldoende gegoed zijn); — bepaald wordt verder dat de Gouwenaren hetzelfde recht zullen genieten als de burgers van Leiden bezitten en dat hun rechtscollege, in geval van onzekerheid, bij het Leidse college raad kan inwinnen; — en, tot slot, dat hun militaire verplichtingen bestaan uit het leveren van vijf man, die zij op eigen kosten moeten uitrusten en onderhouden.

Wie tot nu toe deze tekst, de oudste Goudse stadsrechtsoorkonde, wilde gebruiken als bron voor de vroege geschiedenis van de stad, kwam voor aanzienlijke problemen te staan. Een half dozijn auteurs van de achttiende eeuw tot heden heeft, ieder op zijn beurt, iets over de oorkonde te berde gebracht. In de meeste gevallen komt het er op neer dat de tekst, of een bepaald gedeelte ervan, 'verdacht' zou zijn, of 'bevreemdend', of 'anachronistisch', of regelrecht onecht, vervalst. Van den Bergh beschouwde de titel 'graaf van Zeeland' die Floris V naast de titel 'graaf van Holland' voert, als een anachronisme⁵⁷; Hugenholtz sloot zich bij die mening aan⁵⁸. Ook het feit dat heer Nikolaas van Kats in deze oorkonde als begunstigde voorkomt, bevreemde Van den Bergh; heer Nikolaas was immers geen heer van Gouda, maar ten hoogste voogd van de onmondige vrouwe van die stad⁵⁹. Niermeyer beschouwde de toekenning van tolvrijdom als een onecht bestanddeel. De Gouwenaren zouden volgens hem pas tien jaar later, in 1282, hun eerste tolprivilege hebben ontvangen⁶⁰. Een volgend twistpunt betreft het feit dat de tekst in twee versies is overgeleverd, een Latijnse en een Nederlandse, twee versies die elkaar inhoudelijk niet geheel dekken en die beide alleen

56 Kruisheer, *OHZ*, III, 685-690, no. 1603.

57 Van den Bergh, *OHZ*, II, 104, no. 237, noot 1.

58 Rapport van F. W. N. Hugenholtz aan de burgemeester van Gouda, door G. S[chrijvers] weergegeven in de *Goudsche Courant* van 21 april 1959, 3.

59 Van den Bergh, *OHZ*, II, 104, no. 237, noot 1.

60 *Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied, Eerste deel: 1104-1399*, J. F. Niermeyer, ed. ('s-Gravenhage, 1968) 34, no. 77.